

Dr hab. Dariusz Barbaszyński

Olsztyn, dnia 24 stycznia 2023 r.

Instytut Filozofii

Uniwersytet Warmińsko – Mazurski

w Olsztynie

Recenzja pracy doktorskiej mgr. Mateusza Jelinka pt. „Religijna funkcja ateizmu w systemie filozoficzno – teologicznym Paula Tillicha”.

Rozprawa doktorska Pana mgr. Mateusza Jelinka pt. „Religijna funkcja ateizmu w systemie filozoficzno - teologicznym Paula Tillicha” została napisana pod kierunkiem naukowym dr hab. Jerzego Sojki, prof. Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej. Praca składa się z : wstępu, trzech rozdziałów, zakończenia i bibliografii. Do pracy doktorskiej dołączone jest również streszczenie w języku polskim oraz angielskim. Łącznie to **262 stron tekstu**. Trzeba podkreślić, że w rozprawie przedłożonej do recenzji mgr Jelinek wprowadził dodatkowe uwagi i uzupełnienia, których nie było w pierwotnej wersji dysertacji. Jedną z istotnych inspiracji do uzupełnienia pracy było, jak pisze autor, tłumaczenie na język polski takich terminów, jak „bycie „ oraz „byt” – Heideggerowskich określeń tak przecież istotnych dla rozumienia myśli Paula Tillicha. W przekonaniu doktoranta niuanse w przekładzie tych pojęć to okazja „(...) do poprawienia pracy i złożenia jej po raz kolejny. Wbrew dominującym rozwiązaniom translacyjnym zdecydowano się uwzględnić rozróżnienia na bycie (being, Sein) i byt (a being, Seiende). (...) To translacyjne interim wynika po części z dowartościowania nieoczywistego niekiedy rozróżnienia na „ being’ i „a being” w pracach Tillicha, które jeszcze łatwiej zgubić stosując jedynie polskie słowo „byt””.

Doktorant, dokonując analizy dotychczasowej recepcji myśli Paula Tillicha, stwierdza, że problem religijnych funkcji ateizmu jest stosunkowo wszechstronnie opisany głównie w publikacjach badaczy amerykańskich i niemieckich – w pracach Jamesa Luthera Adamsa, Ronalda Dworkina, Richarda Grigga, Guya Hammonda, Martina Leinera, Russela de Manninga, Davida Nikkela, Daniela Petersona, Roberta Rossa, Williama Wainwrighta czy Jamesa Luthera

Adamsa. Natomiast w tekstach polskich badaczy jego wielowątkowej refleksji – np. w publikacjach Maciej Bogdalczyka, Janiny Jakubowskiej, Jana Andrzeja Kłoczowskiego, Stanisława Kowalczyka, Leszka Łysienia, Krzysztofa Mecha, Anny Morawskiej i Marcina Napadło – problem religijnej funkcji ateizmu jest na ogół tylko sygnalizowany i nie był dotąd przedmiotem głębszej refleksji. Mgr Jelinek sądzi więc, że to zagadnienie powinno stać się przedmiotem szczegółowych badań. **„Szczególnie, podkreśla doktorant, na gruncie języka polskiego, gdzie Tillich jest myślicielem znanym wśród teologów, filozofów i psychologów, ale jednak jego recepcja w omawianym zakresie jest niepogłębiona”. (s. 20)**

Swoje zamierzenia badawcze autor rozprawy realizuje w trzech obszernych rozdziałach, w których badania religijnej funkcji ateizmu mają, jak pisze doktorant, **„ charakter systematyczno – historyczny” (s. 23).**

W rozdziale I pt. „Bycie i filozofia” mgr Jelinek dokonuje rekonstrukcji koncepcji filozofii, którą Paul Tillich przedstawił w swoich analizach. Autor rozprawy opisuje najpierw historię dyskusji filozoficznych dotyczących kompetencji i możliwości badawczych metafizyki i ontologii. Problematyzuje także kwestię identyczności zadań ontologii i metafizyki w kontekście stanowiska Tillicha w tej dyskusji. W rozdziale I doktorant bada również istotne składniki ontologii autora „Teologii systematycznej”, a w szczególności najważniejsze bieguny dialektycznej rzeczywistości doświadczanej przez człowieka, takie jak : byt i niebyt, jaźń i świat, podmiot i przedmiot, esencja i egzystencja , wolność i przeznaczenie czy skończoność i nieskończoność.

W rozdział II pt. „Bóg i teologia” doktorant przedstawia najważniejsze etapy historii dowodów na istnienie Boga, których istnienie jest w przekonaniu Tillicha świadectwem możliwości i konieczności pytania o nieuwarunkowaną podstawę bytu w samym Bożym majestacie. W tej części dysertacji mgr Jelinek próbuje zdefiniować przedmiot kompetencji naukowych teologii i jej badawczych odniesień do filozofii oraz nauk szczegółowych. W tych analizach autor rozprawy pisze, przede wszystkim, o Tillichowskim rozumieniu przedmiotu refleksji teologicznej przedstawionego obszernie w „Teologii systematycznej”. W kolejnych częściach tego rozdziału mgr Jelinek analizuje sens najważniejszych pojęć stosowanych przez Tillicha w teologicznym opisie istotnych składników religijnego doświadczenia, takich jak : wiara, troska ostateczna, zniekształcenia wiary, doświadczenie mistyczne, symbol religijny, świętość czy demoniczne deformacje świętości. Rozdział II kończy refleksja o teologicznym

rozumieniu Boga przez Tillicha, który, jako niewarunkowane źródło bytu i niebytu jest Samobytem, Bogiem żyjącym tworzącym i relacyjnym. Doktorant podkreśla, że teologiczna refleksja Tillicha – i wszystkie teologiczne terminy – uzyskują swoją prawomocność i sens tylko wtedy, gdy są przejawem ostatecznego zatroskania człowieka i doświadczenia głębi Bożego majestatu.

W ostatnim, III rozdziale pt. „Ateizm i wyrazy jego funkcji religijnej w pismach Tillicha” mgr Jelinek przedstawia, jak Tillich interpretuje religijną funkcję ateizmu w kontekście założeń swojej koncepcji teologii. W tym rozdziale autor dokonuje analizy wybranych tekstów Tillicha w porządku chronologicznym, w których rozważa on podstawowe funkcje ateizmu zarówno w stricte religijnym przeżyciu, jak też w różnych manifestacjach postawy humanistycznej, skrywającej przed człowiekiem głębię bytu i fundamentalne znaczenie ostatecznego zatroskania. W tym rozdziale mgr Jelinek dokonuje analizy fragmentów czternastu prac Tillicha publikowanych w latach 1922 – 1957 i dochodzi do wniosku, że religijna funkcja ateizmu w refleksji niemieckiego teologa ujawnia się przede wszystkim w znaczeniach ateizmu teoretycznego oraz praktycznego. W końcowej części rozdziału III doktorant przedstawia, jak to określa **„wybrane wyrazy religijnej funkcji ateizmu” (s. 206)** w myśli Tillicha, czyli, innymi słowy, możliwości wykorzystania twórczych składników negacji istnienia Boga w postawie ateistycznej. Inspiracje myślą ateizmu teoretycznego oraz praktycznego mgr Jelinek dostrzega w głośnych koncepcjach niemieckiego teologa: idei „Boga nad Bogiem” doświadczanej w bezprzedmiotowej wierze absolutnej, teorii deliteralizacji i umiarkowanej demitologizacji Pisma Świętego, czy wreszcie w słynnej zasadzie protestanckiej uznającej tylko jedno kryterium - religijną prawdę objawienia finalnego w krzyżu męki Pańskiej.

W „zakończeniu” doktorant raz jeszcze powraca do najważniejszych problemów analizowanych w poszczególnych rozdziałach i formułuje końcowe wnioski dysertacji. Podkreśla w ostatecznej konkluzji, że jego rozprawa **„ (...) ukazuje, w jaki sposób Tillich dokonuje integracji ateizmu, który służy teologii i pogłębia religię. W pracy zwrócono również uwagę na obszary w jego systemie, w których odrzucenie pojęcia istnienia w stosunku do Boga jest konieczne” (s. 225).**

Oceniając rezultaty pracy badawczej doktoranta warto zadać następujące pytanie: Czy zamierzenia badawcze autora tej dysertacji zostały zrealizowane? Moim zdaniem odpowiedź na tak sformułowane pytanie nie może być jednoznaczna. Można natomiast uznać, że cele

badawcze tej dysertacji zostały osiągnięte w znacznym stopniu. Biorąc jednak pod uwagę skomplikowany, wieloaspektowy i interdyscyplinarny kontekst refleksji Paula Tillicha, trzeba docenić intelektualny wysiłek doktoranta i, mimo wszystko, twórcze rezultaty jego pracy.

Za istotne, intelektualne osiągnięcie doktoranta uznaję przede wszystkim dojrzały i nader trafny wybór tematu badawczego. W obszernej już recepcji myśli Tillicha autor rozprawy dostrzegł problem, który rzeczywiście warto przedstawić współczesnemu czytelnikowi jako kwestię nader istotną i aktualną we współczesnych sporach światopoglądowych. Zauważmy, że - zrealizowana w doktoracie - szczegółowa analiza religijnej funkcji ateizmu w myśli Tillicha może spełnić pozytywną rolę we współczesnym życiu społecznym w trojakim znaczeniu: po pierwsze, na podstawie obszernej literatury anglojęzycznej przedstawia ona zakres badań teologów i filozofów, głównie amerykańskich, dotyczących religijnej funkcji ateizmu w refleksji autora „Męstwa bycia”; po drugie, te badania są prekursorskie w historii polskiej recepcji jego dorobku twórczego; po trzecie zaś, wybór takiego tematu ujawnia potencjał idei ekumenizmu, gdyż odśłania się w doktoracie mgr. Jelinka źródłowy obszar głębi sensu, w którym rozmaite spory światopoglądowe – religijne, filozoficzne, etyczne, społeczne, naukowe – mogą być ściśle skorelowane z uwarunkowaniami ludzkiego losu i w ten sposób rozwiązane.

Po drugie, wymiernym walorem poznawczym tej rozprawy jest umiejętna prezentacja dorobku Tillicha jako rezultatu pracy myśliciela, który łączył i zarazem kwestionował - w swojej bogatej osobowości twórczej - tradycyjne zakresy i podziały kompetencji badawczych różnych dyscyplin - teologii, filozofii, socjologii, psychologii, historii, czy antropologii kulturowej. Doktorant słusznie jednak dostrzega i podkreśla w swojej dysertacji, że owa niezwykła interdyscyplinarność myśli Tillicha nie powinna bynajmniej prowadzić do pochopnego i błędnego wniosku, że wszystkie doświadczenia duchowe są u niego równowartościowe. Tillich był przede wszystkim teologiem zatroskanym i bolejącym nad niskim poziomem świadomości religijnej współczesnego człowieka, co ujawnia się dobitnie w wielu kontekstach jego myśli, także w przekonaniu, że również ateizm uwiarygadnia się w źródłowym, autentycznym doświadczeniu religijnym.

Po trzecie, chcę podkreślić, że w licznych przypisach doktorant znakomicie uzupełnia i komentuje problemy analizowane w tekście głównym rozprawy. Wartość poznawcza przypisów mgr. Jelinka ujawnia się przede wszystkim w rzadkiej i cennej umiejętności

dostrzegania istotnych błędów, które czasami pojawiają się w tłumaczeniu angielskich publikacji Paula Tillicha na język polski oraz rozmaitych rozważaniach na temat założeń jego koncepcji teologicznych i filozoficznych. Niestety, zniekształcają one w stopniu istotnym właściwe rozumienie i poprawną interpretację specyfiki refleksji Tillicha. Na takie błędy doktorant zwraca uwagę w następujących przypisach : w przypisie 22 na stronie 11 (błędne rozumienie terminu „istnienie Boga” omawiane w „Teologii systematycznej”) ; w przypisie 328 na stronie 159 (nieprecyzyjne tłumaczenie terminu „ proper rather” stosowanego przez Tillicha w „Teologii systematycznej” w opisie istoty relacji człowieka do Boga) ; w przypisie 84 na stronie 189 (błędne tłumaczenie z języka angielskiego słowa *byt* z pracy pt. „Kairos” jako *bycie bytu* w odniesieniu do pojęcia „Nieuwarunkowanego”), w przypisie 107 na stronie 193 [błędne tłumaczenie określenia Paula Tillicha pochodzące z „Teologii systematycznej” ((...) He is not a person, but he is not less than personal)]. Mgr Jelinek podkreśla, że to sformułowanie w przekładzie na język polski brzmi następująco : „On nie jest osobą, ale jest prawdziwie osobowy” ; w przypisie 126 na stronie 200 (autor rozprawy zwraca uwagę na błędne tłumaczenie na język polski kilku zdań ze zbioru kazań Tillicha pt. „Wstrząsając fundamentami” oraz podkreśla, że tłumacz pominął istotną różnicę w rozumieniu przez Tillicha takich terminów jak „realność i „istnienie”).

Znakomite są również te przypisy mgr. Jelinka , w których wyjaśnia on precyzyjnie sens ważnych określeń stosowanych przez niemieckiego teologa czy wskazuje na istotne inspiracje intelektualne pochodzące z dzieł innych myślicieli. Taki kontekst pojawia się w przypisie 4 na stronie 27 (tam autor ciekawie dokonuje subtelnej analizy znaczenia terminu „ontologia” oraz pojęcia metafizyki) ; na przykład w przypisie 60 na stronie 37 doktorant pisze ciekawie o zakresie kompetencji badawczych ontologii i filozofii wartości w myśli Tillicha ; w przypisie 71 na stronie 40 , w którym przedstawia sens słynnego Heideggerowskiego rozróżnienia pojęć ontologicznych i terminów ontycznych. Warty zauważenia jest też przypis 82 na stronie 41, w którym mgr Jelinek przedstawia różne sposoby rozumienia specyfiki poznania intuicyjnego w kontekście jego ujęcia przez Tillicha. Takich , erudycyjnych, komentujących przypisów jest w rozprawie doktoranta dużo więcej, co niewątpliwie podwyższa jej wartość naukową.

W rozprawie doktorskiej mgr. Mateusza Jelinka znalazłem jednak również kilka błędów, które dotyczą w szczególności formalnej struktury pracy oraz usterek w bibliografii.

Po pierwsze, tytuł rozprawy doktorskiej : „ „Religijna funkcja ateizmu w systemie filozoficzno – teologicznym Paula Tillicha” sugeruje, że jej autor przedstawi to zagadnienie w taki sposób, jaki zapowiada tytuł dysertacji. Tymczasem mgr Jelinek swoją uwagę badawczą skupił przede wszystkim na składniku ontologicznym i epistemologicznym tego systemu. W zdecydowanie mniejszym stopniu analizuje religijną funkcję ateizmu w aspektach antropologicznych, etycznych czy historiozoficznych. Nie twierdzę , że te konteksty w ogóle nie pojawiają się w pracy, niemniej wydaje mi się, że jeśli tytuł rozprawy zapowiada kompleksową analizę tego problemu w całokształcie myśli Tillicha, to ma to swoje określone konsekwencje - wątków antropologicznych i etycznych w kontekście badanego zagadnienia powinno być znaczenie więcej.

Na przykład, w obszernym, komentującym przypisie 102 na stronie 194 doktorant wspomina, że Tillich w II tomie swojej „Teologii systematycznej” podważa sensowność klasyfikowania teorii współczesnych egzystencjalistów na koncepcje ateistyczne i religijne. Nie podejmuje jednak trudu, by w tekście głównym zbadać szerzej zakres inspiracji intelektualnych filozoficznymi ideami Martina Heideggera, Karla Jaspersa czy Jeana Paula Sartre’a – myślicieli, których refleksja, jakby to by ujął Tillich, była „ukrycie religijna”. Gdy w pracy doktorskiej mgr Jelinek wzmiankuje o wpływie filozofii Martina Heideggera na sposób myślenia Paula Tillicha , to akcentuje raczej jego dokonania w zakresie badań ontologicznych. O myśli Jaspersa doktorant wzmiankuje z kolei tylko w kontekście jego dyskusji z Rudolfem Bultmannem o znaczeniu demitologizacji Nowego Testamentu. Badawczo intrygująca byłaby natomiast próba odpowiedzi na pytanie, czy Tillichowskie rozumienie egzystencji ukształtowało się w jakimś stopniu w jego dyskusji i lekturze dzieł współczesnych egzystencjalistów, a zwłaszcza Jaspersa, w których refleksji termin „egzystencja”, odniesiony do nieautentycznych i autentycznych form życia ludzkiego, pojawia się przecież bardzo często.

Po drugie, w strukturze dysertacji ujawnia się wyraźna dysproporcja. Doktorant dokonuje wprawdzie wnikliwych badań różnych aspektów ateizmu teoretycznego obecnych w refleksji Tillicha, ale , z drugiej strony, w zbyt skromnym zakresie analizuje, podejmowany także przez niemieckiego teologa, problem ateizmu praktycznego. Chociaż mgr Jelinek ma świadomość , że **„W kazaniach Tillicha zdaje się dominować jednak pojęcie ateizmu praktycznego..” (s. 203)**, to - poza analizą pewnych wątków dotyczących tej problematyki ze zbioru kazań z roku 1948 pt. „The Shaking of the Foundations” (s. 200-203 i w innym

kontekście krótka wzmianka w przypisie 64 (s. 183)) - szerzej nie odwołuje się do publikowanych w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych wyborów kazań niemieckiego teologa („The New Being”, New York 1953” i „The Eternal Now”, New York 1963”). Zagadnienia tzw. ateizmu praktycznego pojawiają się zresztą także w innych filozoficznych i teologicznych publikacjach Tillicha (W „o idei teologii kultury”, Teologii systematycznej”, Męstwie bycia”, „Dynamice wiary” i w wielu innych jego pracach). Fenomen ateizmu praktycznego wymagałby szerszego omówienia, gdyż w obecnej strukturze dysertacji analiza religijnej funkcji ateizmu w myśli Tillicha jest niepełna i, można powiedzieć, zdecydowanie ograniczona do filozoficzno – teologicznego wymiaru refleksji myśliciela, bez jej stałych odniesień do praktyczno- - życiowego kontekstu życia każdego człowieka, czyli egzystencji rozdwojonej we własnym bycie i stale poszukującej swojej esencji.

Po trzecie, w mojej ocenie autor rozprawy nie wykorzystał możliwości interpretacyjnych, które ujawniają się w opisie specyfiki doświadczeń człowieka w kręgu teologicznym oraz kręgu – filozoficzno – religijnym. Ich oddziaływanie na człowieka Tillich przedstawia np. w I tomie „Teologii systematycznej”. Kwestia religijnej funkcji ateizmu – teoretycznego i praktycznego - mogłaby być wówczas przedstawiona bardziej klarownie i kompleksowo, tzn. w kontekście uczestnictwa, rezygnacji i konieczności przemieszczania się jednostek pomiędzy tymi kręgami.

Po czwarte, w doktoracie mgr. Jelinka brakuje w ogóle odniesień do koncepcji teonomii, w której ujawnia się konsekwentne dążenie Tillicha do pogodzenia struktur ludzkiego, autonomicznego rozumu z jego własną głębią. W tej głębi człowiek doświadcza przecież realności niewyczerpującego się nigdy źródła Bożej mocy i sensu. Gdyby doktorant uznał znaczenie pojęcia teonomii w swoich analizach religijnej funkcji ateizmu, mógłby w konsekwencji badać to zagadnienie w kontekście różnych celów i wartości, które pojawiają się w logice horyzontalnego oraz wertykalnego wymiaru ludzkiego życia. Warto chyba uwzględnić potencjał interpretacyjny istniejący w pojęciu teonomii – sens, jak się wydaje, istotny także w kontekście problematyki badanej w dysertacji.

Po piąte, tytuł trzeciego rozdziału dysertacji jest, w mojej ocenie, zbyt długi zwłaszcza w stosunku do krótkich tytułów dwóch pierwszych rozdziałów rozprawy. Lepiej brzmi , jak sądzę, następujący tytuł : „Religijna funkcja ateizmu w pismach Tillicha”.

Mam jeszcze uwagę bardziej szczegółową dotyczącą wadliwej konstrukcji zdania. Ostatnie zdanie paragrafu 0.2 (s. 22) należałoby zmodyfikować. Może brzmieć, na przykład, w sposób następujący : „Podkreślić należy również, że Tillich za podstawowy przedmiot badań filozoficznych i teologicznych uważa to, co w rzeczywistości jest najbardziej fundamentalne, czyli bycie. Natomiast analiza bytu (a being) obok innych bytów (beings) ma sens tylko w kontekście ważności pytania o źródłowy wymiar rzeczywistości, czyli o „bycie bytu””.

Mam też kilka uwag szczegółowych dotyczących bibliografii dołączonej do rozprawy.

Warto, moim zdaniem, dokonać jeszcze bardziej szczegółowej klasyfikacji literatury problemowej. Chodzi mi konkretnie o podział w obrębie literatury przedmiotu. Proponuje podział na trzy części tego składnika bibliografii, czyli : monografie ; artykuły i rozdziały w pracach zbiorowych ; wstępy, posłowania, hasła encyklopedyczne.

W literatury pomocniczej, a ściślej, w wykazie poszczególnych tomów „Historii filozofii” Coplestona należy zachować układ chronologiczny, mimo że przekłady poszczególnych tomów tego dzieła nie ukazywały się jeden po drugim. Dlatego tom 4 tej publikacji z roku 1995 powinien znajdować się w przed tomem 2 wydanym w roku 2000.

Trzy pierwsze pozycje na samym początku bibliografii nie są publikacjami Paula Tillicha i dlatego nie powinny znajdować się w części pt. „Teksty źródłowe”. Te publikacje powinny być umieszczone w drugiej części bibliografii („Literatura przedmiotu”)

W wykazie bibliograficznym ostatnią pozycję na stronie 248 (Kupś Tomasz, Filozofia religii Immanuela Kanta, Toruń 2008) powinna poprzedzać praca (Krzemieniowa K. , Schelling i jego późna filozofia... ; podobna sytuacja na stronie 250 (Święty Tomasz, Suma teologiczna...., ta pozycja powinna być zamieszczona po wykazie prac św. Augustyna.

W opisie bibliograficznym prac zbiorowych pod redakcją określonych autorów lepiej zastosować następującą kolejność, stosowaną powszechnie : tytuł pracy, nazwiska i inicjały imienia redaktorów, miejsce i rok wydania publikacji.

Chciałbym jednak podkreślić, że powyższe, krytyczne uwagi, nie obniżają w sposób znaczący wysokiej wartości poznawczej tej pracy doktorskiej. Po uzupełnieniach autora rozprawa została wzbogacona o nowe konteksty, co przyczyniło się niewątpliwie do podwyższenia jej walorów merytorycznych. Uważam, że po uwzględnieniu uwag

recenzentów oraz dokonaniu niezbędnej korekty autorskiej i wydawniczej, warto opublikować niniejszą pracę do czego zachęcam doktoranta.

Z satysfakcją stwierdzam, że rozprawa doktorska Pana mgr. Mateusza Jelinka pt. „Religijna funkcja ateizmu w systemie filozoficzno – teologicznym Paula Tillicha” spełnia wszystkie warunki określone w art. 13 ustawy z dnia 14 marca 2003 roku o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki. Wnoszę zatem do Rady Naukowej Wydziału Teologicznego Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie o dopuszczenie Pana mgr. Mateusza Jelinka do publicznej obrony pracy doktorskiej.

olr hab. Dariusz Barbaszyński

Olsztyn, dnia 24 stycznia 2023 roku.